

Wprowadzenie numeracji porządkowej działek w Warszawie w 1784 roku jako element modernizacji przestrzeni miejskiej

Marta Kuc-Czerep

STRESZCZENIE

W niniejszym artykule podjęte zostało zagadnienie związane z wprowadzeniem numeracji porządkowej działek na obszarze warszawskiej aglomeracji miejskiej w 1784 r. Z inicjatywą przeprowadzenia tego przedsięwzięcia wystąpiła powołana przez króla Stanisława Augusta Komisja Lokacyjna, której zadaniem było oszacowanie kosztów i zebranie odpowiednich funduszy na przygotowanie koszar dla Gwardii Piechoty Koronnej, Gwardii Konnej Koronnej, Gwardii Piechoty Litewskiej oraz Artylerii Koronnej. Zadanie nadania numeracji działkom wykonała Komisja Brukowa działająca pod kierunkiem Michała Jerzego Mniszcha marszałka wielkiego koronnego. W efekcie w 1784 r. powstała rękopiśmienna taryfa tzw. podatku lokacyjnego, w druku zaś ukazała się taryfa składowki na koszary. Decyzja o nadaniu numerów porządkowych działkom w Warszawie wpisana się w nurt działań związanych z porządkowaniem przestrzeni miejskiej podejmowanych w krajach oświeceniowej Europy. To rozwiązanie służyło z jednej strony zwiększeniu kontroli nad mieszkańcami miast, miało ułatwić pobór podatków i werbunek do wojska. Z drugiej strony zapewniało lepszą orientację w przestrzeni miasta, co było istotne z punktu widzenia prowadzenia działalności handlowej i funkcjonowania rynku nieruchomości.

Słowa kluczowe: Warszawa, XVIII wiek, Komisja Brukowa, numeracja porządkowa działek

Wprowadzenie

W okresie oświecenia, po epoce wojen, epidemii i klęsk głodowych, miasta europejskie wkroczyły w fazę dynamicznego rozwoju, któremu sprzyjało wprowadzenie nowych form produkcji przemysłowej, napływ mas ludności ze wsi, rozwój instytucji kulturowych oraz intensyfikacja życia politycznego. Najszybciej rozwijały się miasta pełniące funkcję stolic i ośrodki portowe, jak Londyn i Paryż. Do dużych ośrodków miejskich, które określić można mianem metropolii, należały Madryt i Lizbona. Do tego grona zaliczyć należy także Berlin, Wiedeń, Amsterdam i Warszawę [Hof 1995, s. 44–45].

Zachodzące w osiemnastym stuleciu intensywne zmiany w sferze politycznej i społeczno-gospodarczej wprost oddziaływały na społeczne oblicze ośrodków miejskich i przemiany ich kształtu urbanistycznego. Jerzy Wojtowicz [2017, s. 71–81], autor książki poświęconej miastu europejskiemu w epoce oświecenia i rewolucji francuskiej, podkreślił, że głównym i podstawowym zjawiskiem historii społecznej i politycznej

XVIII w. był proces emancypacji mieszczaństwa. Jednocześnie, wraz z umacnianiem się systemu absolutystycznego, miasta włączane były w strukturę hierarchicznie budowanej administracji państwowej, a to oznaczało znaczące ograniczenie swobód i autonomii samorządu miejskiego.

W XVIII w. zagadnienia związane z rozwojem architektonicznym i urbanistycznym miast znalazły się w kręgu zainteresowań oświeceniowych filozofów i publicystów, a przede wszystkim teoretyków architektury i urbanistyki. Wskazywali oni na konieczność podjęcia konkretnych działań, które miały służyć porządkowaniu przestrzeni miejskiej [Berdecka, Turnau 1969, s. 64–65]. W wielu miastach europejskich wprowadzano szereg zmian, które zmierzały w stronę ich modernizacji. Wymienić należy takie przedsięwzięcia jak rozwijanie systemów wodociągów i kanalizacji, brukowanie i oświetlanie ulic, a także usystematyzowanie ich nazw oraz wprowadzanie numeracji porządkowej posesji. Tę ostatnią kwestię, zdaniem Antona Tantnera [2007, s. 13], uznać należy za jedną z najważniejszych innowacji epoki oświecenia, stulecia, które miało wręcz obsesję na punkcie porządku i klasyfikacji.

Pierwsze inicjatywy dotyczące wprowadzenia numeracji nieruchomości zostały podjęte już w piętnastowiecznym Paryżu. W szesnastowiecznym Augsburgu kolejne numery nadano budynkom w kompleksie mieszkań socjalnych znanym jako „Fuggerei” [Rose-Redwood, Tantner 2012, s. 608]. Jednak dopiero w XVIII w. stało się to coraz powszechniejszą praktyką. W Londynie niektóre ulice zostały ponumerowane w 1708 r. [Rose-Redwood 2008, s. 287]. W 1727 r. dokonana została numeracja domów w żydowskiej dzielnicy Pragi. W tym samym okresie ponumerowano domy znajdujące się na przedmieściach Paryża [Tantner 2007, s. 13]. Właściwa akcja powszechnej numeracji budynków rozpoczęła się od działań podjętych w Brandenburgii-Prusach, gdy w 1734 r. – w związku z potrzebą zakwaterowania wojska oraz poborem mężczyzn do wojska – nakazano numerację domów w poszczególnych miastach. Obowiązek powszechnej numeracji posesji miejskich wprowadzony został w całym państwie w 1752 r., z wyjątkiem Berlina, w którym to zarządzenie zostało zrealizowane dopiero w 1798 r. [Tantner 2007, s. 23].

W drugiej połowie XVIII stulecia rozwiązanie to zostało wprowadzone w kolejnych europejskich miastach. W 1762 r. władze miejskie w Londynie zostały zobowiązane do numeracji domów i umieszczenia tabliczek z nazwą ulicy na każdym skrzyżowaniu. W 1770 r. numeracją objęto miasta w Austrii i Czechach, w 1786 r. także Mediolan i miasto węgierskie [Tantner 2007, s. 17–24]. W Kopenhadze pierwszy systematyczny plan numeracji budynków ustanowiony został w 1771 r., w Genewie zaś w 1782 r. We Francji król Ludwik XV nakazał w 1768 r. nadanie numeracji domów we wszystkich miastach i miasteczkach, z wyjątkiem Paryża, który został zwolniony z tego obowiązku z uwagi na to, że żołnierze mieszkali w koszarach, a nie wśród ludności cywilnej. Niemniej i to miasto w 1779 r. zostało poddane procedurze numeracji [Rose-Redwood 2008, s. 287].

Wprowadzenie numeracji porządkowej budynków miało niewątpliwie kluczowe znaczenie dla kształtowania się przestrzeni miejskiej w okresie przednowoczesnym. Badania nad tą problematyką zapoczątkował Jeanne Pronteau [1966], który poddał

analizie procedurę numeracji domów w Paryżu od XV w. do współczesności. Uzyskane przez niego wyniki upowszechnił i dalej rozwinął David Garrioch [1994], Vincent Denis [2015], Vincent Denis i Vincent Milliot [2004]. Badania podjęto także w stosunku do miast na obszarze Rzeszy – Bernhard Wittstock [2008] analizował to zagadnienie w odniesieniu do Berlina, zaś Heike Blumreiter [2005] w stosunku do Düsseldorfu. Istotny wkład do badań nad tym zagadnieniem wnieśli Anton Tantner [2007, 2009] i Reuben Rose-Redwood [2008]. W 2012 r. specjalna sekcja w czasopiśmie „Urban History” została poświęcona właśnie kwestii numeracji domów i ulic. Na przykładzie takich miast jak Genewa [Cicchini 2012], Nowy Jork [Rose-Redwood 2012], Bombaj i Kalkuta [Harris, Lewis 2012] omówiono systemy numeracji funkcjonujące w różnych lokalizacjach geograficznych. Zasadniczym celem autorów poszczególnych artykułów było ukazanie roli numeracji domów i ulic w organizacji przestrzeni miejskiej [Rose-Redwood, Tantner 2012, s. 611]. W polskiej historiografii zagadnienie to nie było szerzej omawiane. Zainteresowanie badaczy tym tematem sprowadzało się do potwierdzenia faktu wprowadzenia numeracji porządkowej posesji w wybranych miastach Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. [Szymkiewicz 1959, s. 17–18].

Wprowadzenie jednoznacznej identyfikacji budynków, poprzez ich numerację, jak zaznaczył Anton Tantner [2009, s. 9], nie miało jednak na celu ułatwienia mieszkańcom i cudzoziemcom orientacji w przestrzeni miasta. Było to bezpośrednio związane z kształtowaniem administracji wewnętrznej państwa, określanej mianem policji. Urzędnicy państwowi, szczególnie ci odpowiedzialni za pobór podatków i rekrutację do wojska, otrzymali narzędzie, dzięki któremu mogli liczyć, identyfikować i klasyfikować populację miejską. Z tego względu praktykę numeracji domów i ulic należy interpretować jako strategię nowoczesnego zarządzania, a zarazem tworzenia „przejrzystości przestrzennej” [Rose-Redwood, Tantner 2012, s. 611], czyli jako istotny element budowania struktury nowoczesnego państwa. Poprzez numer porządkowy osoby i nieruchomości zostały przypisane do konkretnego miejsca na obszarze miasta. W konsekwencji tego procesu, adres stał się, podobnie jak paszport, nośnikiem tożsamości osobistej mieszkańców miasta [Cicchini 2012, s. 614].

W niniejszym artykule opracowano zagadnienie związane z numeracją porządkową działek przeprowadzoną w Warszawie w 1784 r.¹ Głównym celem jest ukazanie okoliczności sformułowania tego projektu oraz wskazanie instytucji, które były zaangażowane w jego realizację. Na podstawie taryfy podatku łokciowego i taryfy składki na koszały przedstawiono procedurę nadawania numerów działkom na obszarze warszawskiego zespołu miejskiego. Zasadnicze znaczenie ma pytanie o efekty wprowadzenia tego rozwiązania dla organizacji przestrzeni w obrębie warszawskiej aglomeracji oraz wykorzystania go jako narzędzia do zwiększenia kontroli nad mieszkańcami miasta.

¹ Pojęcie działka oznacza formalnie wydzielony obszar gruntu, mający określone granice. Stosowane przez badaczy pojęcie posesja, ma szersze znaczenie, obejmuje zarówno grunt, jak i znajdujące się na nim zabudowania. Z uwagi na rozdzielność własności gruntu i zabudowań, w kontekście warszawskim, bardziej adekwatne jest posługiwanie się pierwszym z pojęć.

Warszawska aglomeracja miejska w XVIII w.²

W XVIII stuleciu Warszawa, pod względem dynamiki rozwoju społeczno-gospodarczego, zdystansowała inne ośrodki miejskie w Rzeczypospolitej. Potwierdziła to uchwała sejmu warszawskiego z 1775 r. o podymnym generalnym, która wprowadziła podział miast Korony na cztery klasy. Do klasy pierwszej zaliczona została jedynie Warszawa [Volumina Legum 1860, t. 5, s. 88; Samsonowicz, Bogucka 1986, s. 354–355]. W 1788 r. Tadeusz Podlecki, redaktor „Przewodnika Warszawskiego”, określił ją jako miasto rezydencjonalne królewskie, jedno z głównych i największych miast całego kraju [*Prospekt Przewodnika Warszawskiego... 1788*]. Choć w tej charakterystyce nie przywołał pojęcia „stolica”, to niewątpliwie w drugiej połowie XVIII w. Warszawa pełniła tę rolę³. I w jej przypadku uznać to należy za decydujący czynnik miastotwórczy.

Pod względem warunków rozwoju przestrzennego Warszawa nie odbiegała od innych miastach królewskich Rzeczypospolitej, takich jak: Poznań, Kraków, Wilno czy Gdańsk. W XVI w. wzrost liczby ludności w tych ośrodkach spowodował, że zabudowa miejska przekroczyła średniowieczne mury miejskie. W związku z tym podejmowano działania, aby włączyć w obręb miasta obszar jego przedmieść [Samsonowicz, Bogucka 1986, s. 500]. Realizowano to poprzez budowanie wokół nich fortyfikacji. W przypadku Warszawy taką rolę miał spełnić tzw. wał Zygmunowski wzniesiony w latach 1621–1623 [Konarski 1970, s. 55]. Towarzyszyło temu dążenie do scalenia całego wyznaczonego w ten sposób obszaru i stworzenia jednolitego, pod względem administracyjnym, organizmu miejskiego. Proces połączenia Starego i Nowego Miasta przeprowadzony został w praktyce jedynie na terenie Prus Królewskich, w Gdańsku, Toruniu i Elblągu. Siła ekonomiczna tych miast pozwoliła także na skuteczne przeciwstawianie się tworzeniu w ich pobliżu prywatnych przedsięwzięć typu miejskiego [Samsonowicz, Bogucka 1986, s. 502]. W innych miastach królewskich, w tym w Warszawie, postępował proces dalszego rozdrabniania administracyjnego wskutek powstawania w ich sąsiedztwie tzw. jurydyk, czyli prywatnych ośrodków miejskich królewskich, duchownych i szlacheckich⁴.

² Termin aglomeracja oznacza zespół miejski skupiony najczęściej wokół dużego miasta, na który składa się szereg innych jednostek osadniczych, miast, miasteczek, osiedli podmiejskich. Choć pojęcie to nie pojawia się w źródłach osiemnastowiecznych, wykorzystywane jest przez badaczy do opisu skomplikowanej struktury i funkcjonowania ośrodków miejskich w Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym [Iwanicka-Lyra 1969, s. 11–15; Kulejewska-Topolska 1969, *passim*; Frejlich 2022, s. 229].

³ Choć do końca istnienia I Rzeczypospolitej status stolicy Rzeczypospolitej formalnie zachował Kraków, w którym odbywały się koronacje i pochówki władców [Bogucka 1996, s. 30].

⁴ Zgodnie z definicją zaproponowaną przez Zofię Kulejewską-Topolską jurydyka to: „osiedle o charakterze miejskim, zorganizowane bądź w obrębie murów obronnych właściwego miasta, bądź poza nimi, na terenach będących własnością tego miasta lub innych podmiejskich, wyjęte spod jurysdykcji miejskiej, posiadające własne władze i sądy, podległe zwierzchnictwu właściciela gruntu lub króla, ale nie posiadające prawa miasta” [Kulejewska-Topolska 1969, s. 19].

W XVIII w. warszawski zespół osadniczy składał się z obszarów o zróżnicowanym statusie prawnym i różnej formie organizacji samorządowej. Obok dwóch miast królewskich – Starej i Nowej Warszawy – od XVI w. powstawały jurydyki. Do połowy XVIII w. powstało 14 jurydyk na lewym brzegu Wisły oraz pięć na jej prawym brzegu [Wejnert 1848, s. 170–171]. Miały one własny system prawny i władze samorządowe, a ich symbolem był ratusz [Sawicki 1925, s. 2–8]. Jako przykład przywołać można miasteczka Leszno [Rejman 1985, s. 61–119; 1987, s. 5–42] i Grzybów [Biernacka-Gruszecka 1975, s. 191–211], które powstały w połowie XVII w., oraz utworzone w 1757 r. Bielino [Waszkiewicz 1972, s. 79–147]. Równocześnie funkcjonowały jurydyki nieuprzywilejowane, które obejmowały od jednej do kilku posesji i były zasadniczo własnością szlachecką. Nie posiadały odrębnego samorządu, a właściciela reprezentował komisarz, który niekiedy nosił tytuł wójta. Uprawnienia właściciela takiej jurydyki sprowadzały się w zasadzie do kontrolowania obrotu nieruchomościami i pobierania czynszu [Zielińska 1987, s. 14]. Do tej kategorii zaliczała się jurydyka Szymanowska (Szymanowo, Szymanowszczyzna), która należała do rodziny Szymanowskich oraz jurydyka Parysowska, własność rodziny Parysów od drugiej połowy XVI w., a w początkach XVIII w. stanowiąca własność dwóch architektów, Antoniego Solary’ego i Józefa Fontany. Jedność administracyjną miasta naruszały także libertacje, czyli pojedyncze domy szlacheckie znajdujące się na terytorium miasta, ale niepodlegające jurysdykcji magistratu, a w praktyce zwolnione z obowiązku udzielania kwater żołnierzom i opłacania różnych składek nakładanych przez władze miejskie [Mazurkiewicz 1956, s. 59; Zielińska 1987, s. 15].

Ujednoczenie całego obszaru warszawskiej aglomeracji miejskiej pod względem administracyjnym było istotnym wyzwaniem realizowanym w XVIII w. Celem było zniesienie prawnego zróżnicowania poszczególnych obszarów miasta, uczynienie z niego jednolitej strefy podatkowej, a tym samym uchylenie uprzywilejowanej pozycji niektórych grup jego mieszkańców.

Formalnie jurydyki były likwidowane na mocy przywilejów królewskich wydanych w latach 1544, 1570, 1649 [„Actus commissionis Sacrae Regiae Maiestatis boni ordinis”, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej jako AGAD), Warszawa-Ekonomiczne 1, s. 26–31]. Do tej kwestii odnosiło się też laudum sejmiku ziemi warszawskiej z 1668 r. [Mazurkiewicz 1956, s. 31]. Zasadnicze znaczenie miała konstytucja sejmu konwokacyjnego z 1764 r., na mocy której likwidowano jurydyki, z wyjątkiem tych, które powstały na podstawie przywileju królewskiego. Wszyscy mieszkańcy miast, bez względu na przynależność stanową, zostali zobowiązani do ponoszenia ciężarów miejskich [Volumina Legum 1860, t. 7, s. 81]. W praktyce przepisy te nie weszły w życie [Samsonowicz, Bogucka 1986, s. 504]. Kwestia ta została podjęta przez Sejm Czteroletni, który 18 kwietnia 1791 r. uchwalił konstytucję *Miasta Nasze Królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej*. Zgodnie z treścią jej artykułu trzeciego jurydyki zostały zniesione, ale ich dotychczasowym właścicielom pozostawiono dochody z czynszów [Volumina Legum 1889, t. 9, s. 215–219]. Na mocy tej konstytucji powołany został magistrat warszawski z prezydentem na czele. Pod jego jurysdykcję włączono obszar całego warszawskiego

zespołu miejskiego, który został podzielony na siedem cyrkulów [Szymkiewicz 1959, s. 63]. Mając na uwadze regulacje prawne przyjęte w 1791 r. warto wskazać kluczowe momenty procesu ujednoczenia prawno-administracyjnego warszawskiej aglomeracji miejskiej oraz instytucje, które odegrały istotną rolę w modernizacji miasta.

Komisja Brukowa Jego Królewskiej Mości i Rzeczypospolitej

Reforma funkcjonowania warszawskiego zespołu miejskiego została podjęta w okresie panowania władców z dynastii saskiej. Zainicjowano wówczas pierwsze działania mające na celu porządkowanie przestrzeni miejskiej. August II powołał komisję, która otrzymała za zadanie rozwijanie infrastruktury komunikacyjnej w mieście, wytyczenie nowych ulic i położenie na nich bruków⁵. Architekt królewski Tylman van Gameren, ok. 1701 r., otrzymał zlecenie przeprowadzenia pomiaru ulic oraz zabudowy miejskiej. Miał on stanowić podstawę opracowania taryfy podatku, którym planowano obciążyć wszystkich właścicieli nieruchomości⁶. Trwająca wojna północna utrudniła realizację tych zamierzeń. W 1710 r. król wydał reskrypt, według którego komisja została powołana na nowo. Brak jednak śladów źródłowych potwierdzających jej działalność [Konarski 1970, s. 118]. Kolejne inicjatywy zostały podjęte w latach 30. XVIII w.⁷ Nie bez znaczenia była w tym kontekście decyzja Augusta II z 1732 r. mianowania Franciszka Bielińskiego na urząd marszałka nadwornego koronnego [Waniczkówna 1936, s. 47–50]. Otrzymał on zadanie nadzorowania prac porządkowych trwających w Warszawie. Zapadła także decyzja o powołaniu po raz kolejny Komisji Brukowej (Pflastersteinkommission), której zadaniem miało być wybrukowanie warszawskich ulic [Dygdała 2015, s. 132]. Informacja o jej działalności ukazała się na łamach warszawskiej prasy. W 1740 r. „Kuryer Warszawski” relacjonował, że Komisja *Boni Ordinis* Miasta Warszawy powołana na mocy reskryptu królewskiego odbyła zebranie na Zamku Królewskim. W spotkaniu uczestniczyli komisarze królewscy, biskup poznański, marszałek nadworny i przedstawiciele magistratów Starej i Nowej Warszawy. Przedmiotem dyskusji była sprawa brukowania i utrzymania czystości ulic w obu miastach. Podjęto decyzję o wydaniu odpowiedniej ordynacji w tej sprawie [Kuryer Polski 1740 nr 191]. W 1732 r. architekci Józef Fontana i Gaetano Chiaveri otrzymali od króla polecenie oszacowania wartości murowanych domów warszawskich. Sporządzony przez nich pomiar ulic i wykaz nieruchomości stał się podstawą szczegółowego planu Warszawy przygotowanego przez kapitana korpusu inżynierów C.F. Hübnera [Bartoszewicz 2010, s. 36; Dygdała 2015, s. 136].

⁵ Pierwsza komisja, której zadaniem miała być dbałość o czystość ulic i kanałów, brukowanie ulic, budowa mostów, została powołana przez Sejm w 1685 r. „Naprawa dróg i kanałów miasta Warszawy i cirkumferencji”, Volumina Legum, 1860, t. 5, f. 726–727 [Staszewski 1997, s. 270].

⁶ Tzw. Pomiar Tylmana [Berdecka i in. 1963, s. 257–276].

⁷ Informacje o podejmowanych wówczas przedsięwzięciach, takich jak plan budowy mostu nad Wisłą znajdują się w gazetach pisanych i korespondencji z lat 1732–1736 metrykanta koronnego Andrzeja Cichońskiego [Dygdała 2015, s. 130].

Wydarzenia polityczne utrudniały kontynuowanie prac porządkowych w mieście. Po śmierci Augusta II zostały zahamowane, a ich wznowienie nastąpiło po ustabilizowaniu się panowania Augusta III. W 1742 r. po objęciu przez Franciszka Bielińskiego urzędu marszałka wielkiego koronnego, reasumowana została działalność Komisji Brukowej. W kolejnym roku wydany został dokument określający zakres działań niezbędnych do utrzymania dobrego stanu bruków i konserwacji kanałów miejskich⁸.

Z inicjatywy Komisji Brukowej podjęte zostały działania, aby oszacować możliwości finansowe mieszkańców Starej Warszawy w zakresie projektowanych prac porządkowych. Zwrócono przy tym uwagę na równomierne rozłożenie obciążeń podatkowych na wszystkich mieszczan, aby nikt nie uchylał się od płacenia podatków odwołując się do protekcji duchownych i szlachty. W efekcie, w porozumieniu z magistratem staromiejskim, wypracowany został podatek liczony od łokcia. Został on uznany za najrzetelniejszy, najsprawiedliwszy i najpewniejszy⁹. W celu oszacowania wysokości podatku przeprowadzony został pomiar ulic i stojących przy nich nieruchomości na obszarze Starej Warszawy oraz jej przedmieść. Podatkiem obciążone miały być nieruchomości i place należące do mieszczan, ale także te, których właścicielami byli duchowni, magnaci i szlachta. Z opłaty zwolniona została jedynie prywatna własność królewska. W 1743 r. na podstawie zgromadzonych danych wypracowana została taryfa podatku łokciowego. Jego egzekucja została powierzona dwóm podskarbis, których wyznaczyć miał magistrat Starej Warszawy, z zastrzeżeniem, że mieli to być obywatele mający własną nieruchomość, aby można im było powierzyć pieniądze [*Wymiar podatku łokciowego miasta Starej Warszawy i jej przedmieść z 1743 r.*, Berdecka i in. 1963, s. 290–385]. Ten typ opodatkowania, który obowiązywał do końca istnienia Rzeczypospolitej, wprowadzony został jedynie w Warszawie, w innych miastach świadczenie to nie występowało [Zielińska 1987, s. 49].

W opinii Anny Berdeckiej [1961, s. 91] w inicjatywach podejmowanych za panowania Augusta II i Augusta III zabrakło całościowego spojrzenia na miasto, ponieważ szereg ulic traktowano nadal jako własność prywatną. Większość prac dotyczących ukształtowania przestrzennego i regulacji urbanistycznej Warszawy została przeprowadzona w drugiej połowie XVIII w. Na początku panowania Stanisława Augusta podjęto zasadnicze działania zmierzające do reformy funkcjonowania miast królewskich w Rzeczypospolitej. Były one realizacją postulatów zgłaszanych w tej materii przez autorów traktatów politycznych w pierwszej połowie XVIII stulecia [Bieniarzówna 1951].

⁸ Planta Kommissyi do Wychędożenia y Reparacyi Bruków y Kanałów Miasta Starej y Nowey Warszawy *Constt. Anni 1785. naznaczoney, ex Rescriptis Nayiańniejszych Monarchow Polskich toties reasumowaney, y teraz agituiaćey się in Anno 1743*, AGAD, WE 862, k. 6–9v.

⁹ Planta Kommissyi do Wychędożenia y Reparacyi Bruków y Kanałów Miasta Starej y Nowey Warszawy *Constt. Anni 1785. naznaczoney, ex Rescriptis Nayiańniejszych Monarchow Polskich toties reasumowaney, y teraz agituiaćey się in Anno 1743*, AGAD, WE 862, k. 6.

W 1766 r. na mocy konstytucji sejmowej wprowadzone zostały zasadnicze zmiany w zakresie kompetencji urzędu marszałka wielkiego koronnego [„O władzy Marszałków Koronnych y W. Xięstwa Litewskiego”, Volumina Legum 1860, t. 7, fol. 467]. Nawiązywano przy tym do prac teoretycznych o policji, w tym do traktatu autorstwa Nicolasa Delamerre’a, jak również uwzględniono praktyczne rozwiązania wprowadzone w innych państwach europejskich [Zahorski 1959, s. 55].

Marszałek wielki koronny został zwolniony z obowiązku zarządzania dworem królewskim, jednak nadal wykonywał sądownictwo karne w miejscu przebywania króla. Do jego obowiązków należało dbanie o porządek i bezpieczeństwo w miejscu rezydowania władcy, wyznaczanie taksy na towary, takie jak chleb i mięso, określenie miar, wag i łokci, a także dbanie o stan czystości ulic i kanałów oraz podejmowanie działań mających przeciwdziałać pożarom. Jego uprawnienia obejmowały także zbieranie informacji na temat osób przebywających w mieście na stałe i tymczasowo, jak również nadzorowanie działalności podejmowanej przez cudzoziemców i osoby, które uznawano za podejrzane.

Warto zaakcentować, że w świetle konstytucji z 1766 r. w zakresie spraw odnoszących się do porządku i bezpieczeństwa w miastach królewskich, magistraty miały podlegać zwierzchności marszałka wielkiego koronnego. W znaczący sposób wpływało to na ograniczenie uprawnień samorządów tych miast. I jak podkreślono, od podlegania jurysdykcji marszałkowskiej nikt, jakiegokolwiek kondycji, nie mógł się wyłamywać.

W praktyce działalność marszałka wielkiego koronnego w znacznym stopniu skupiała się na Warszawie, która pełniła funkcję rezydencji królewskiej [Zahorski 1959, s. 30]. Oznaczało to objęcie jego nadzorem i kontrolą szeregu dziedzin życia miejskiego. Wydawane z jego inicjatywy uniwersały, obwieszczenia i manifesty w formie druków ulotnych rozpowszechniane były wśród mieszkańców miasta. W 1767 r. Stanisław Lubomirski, który rok wcześniej objął urząd marszałka wielkiego koronnego, wydał „Ordynację Policji, czyli ochędostwo Miasta Warszawy” [„Dyspozycje różne względem bruków i ochędostwa”, AGAD, WE 862, k. 11–20]. Zawarto w niej uregulowania dotyczące dbania o czystość ulic i kanałów na terenie miasta oraz wskazano osoby, które urzędowo miały być za to odpowiedzialne. W ramach Komisji Brukowej ustanowiono następujące funkcje: regenta komisji brukowej, egzekutorów, prowizora karowego, rewizora bruków, kasjera, dozorczy, woźnego i krzykacza.

W kolejnych latach skład Komisji Brukowej, której z urzędu przewodniczył marszałek wielki koronny, był modyfikowany. W latach 80. XVIII w., w większym stopniu w jej działalność włączeni zostali przedstawiciele magistratów Starej i Nowej Warszawy. Początkowo urzędnicy miejscy pełnili jedynie funkcje poborców podatku łokciowego, w 1784 r. prezydentom Starej i Nowej Warszawy przyznano funkcję asesorów miejskich [Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego... 1784].

Kolejną instytucją, istotną z punktu widzenia modernizowania miasta, była Komisja *Boni Ordinis*, która powstała 1 czerwca 1765 r. [Smoleński 1914, s. 7]. W 1784 r. w jej skład

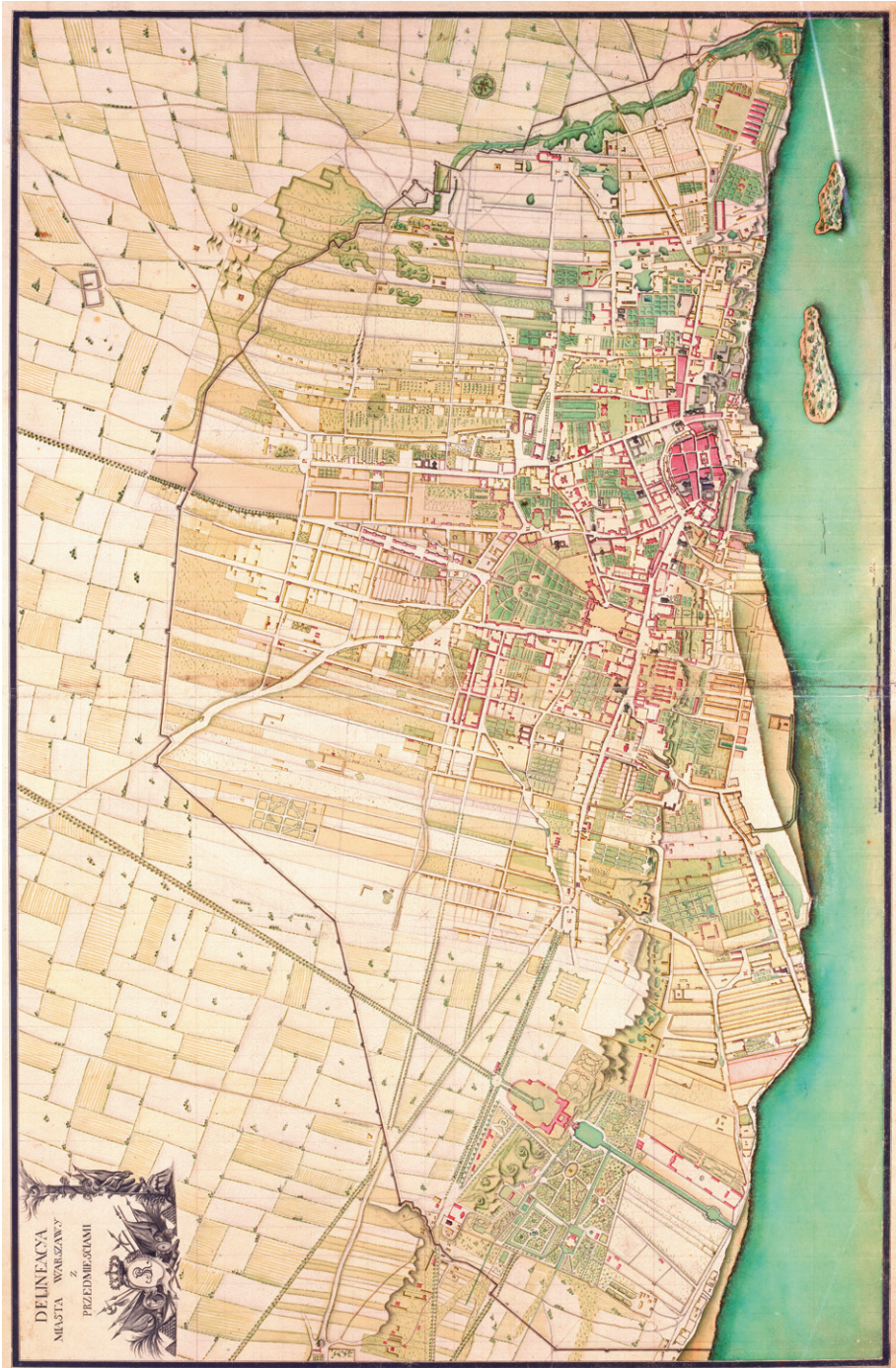
wchodzili, przewodniczący Bazyli Walicki wojewoda rawski oraz sześciu asesorów: Maciej Sobolewski kasztelan warszawski, Onufry Kicki koniuszy koronny, Jan Duklan Przyłuski starosta piotrkowski, Franciszek Leszczyński chorąży rawski, Feliks Górski chorąży i podstarosta warszawski, Bachmiński pułkownik wojsk koronnych, zaś Antoni Opelewski był plenipotentem instygatorów koronnych [*Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego... 1784*].

W zakresie kompetencji Komisji znalazła się rewizja praw i przywilejów Starej i Nowej Warszawy, kontrola stanu finansów miejskich, uporządkowanie funkcjonowania cechów rzemieślniczych i konfraterni kupieckiej, a także uregulowanie spraw własnościowych gruntów. Komisja miała rozstrzygać kwestie sporne dotyczące nieuprawnionego użytkowania przez szlachtę i duchowieństwo działek należących do jurysdykcji Starej i Nowej Warszawy, jak również wynikającego z tego unikania płacenia podatków miejskich. W 1767 r. komisarze przygotowali projekt ordynacji, który zawierał zasady połączenia administracyjnego Starej i Nowej Warszawy. Znalazł się w niej zapis o zniesieniu wszystkich jurydyk funkcjonujących w sąsiedztwie obu miast królewskich. Jednak wobec oporu ich właścicieli, pomysł podciągnięcia ich pod zwierzchność władz miejskich warszawskich nie został wówczas zrealizowany [Smoleński 1914, s. 26–29].

Zakres działalności Komisji Brukowej, jak też Komisji *Boni Ordinis*, obejmował obszar całej warszawskiej aglomeracji miejskiej oraz dotyczył wszystkich mieszkańców miasta niezależnie od ich przynależności stanowej. Przyjęcie takich rozwiązań dawało większą szansę na realizację projektów służących modernizacji różnych sfer funkcjonowania miasta. Działania władz Starej i Nowej Warszawy były ograniczone do obszaru podlegającego ich jurysdykcji. Niemniej członkowie magistratów Starej i Nowej Warszawy zostali włączeni w działania Komisji Brukowej. W gestii urzędników miejskich pozostawiono zarządzanie dobrami i funduszami miejskimi. W tym celu na podstawie dekretu Komisji *Boni Ordinis* w 1770 r. powołany został Urząd Ekonomiczny, który miał się składać z radcy, dwóch ławników i czterech gminnych [„Księga sesji i rachunków ekonomicznych Miasta Starej Warszawy”, AGAD, WE 591, k. 4–5].

Okopy Lubomirskiego

W 1770 r. zapadła decyzja o usypaniu wokół miasta wałów ziemnych, które od nazwiska ówczesnego marszałka wielkiego koronnego Stanisława Lubomirskiego określane są jako tzw. wały lub okopy Lubomirskiego. Prawdopodobnie działanie to motywowane było obawą przed epidemią szerzącą się w niektórych regionach kraju. Pewną rolę odegrać mogła także chęć zabezpieczenia miasta przed konfederatami barskimi [Bogucka i in. 1984, s. 316–319]. Niewątpliwie istotne znaczenie miała potrzeba kontrolowania ruchu ludności kierującego się do miasta. Temu celowi okopy służyć miały też i w kolejnych latach. W związku z tym na właścicieli nieruchomości został nałożony przez jurysdykcję marszałkowską obowiązek informowania instygatorów

Ryc. 1. Plan Warszawy z zaznaczonym przebiegiem wałów Lubomirskiego
Źródło: A. Hiż, H. Jędrzejowski 1771, w zbiorach Gabinetu Rycin BUW

marszałkowskich o każdym nowym lokatorze. Wały wokół miasta ułatwiać miały zatem egzekwowanie zarządzeń jurysdykcji marszałkowskiej, a także zwiększyć skuteczność w zbieraniu podatków i poprzez to zapewniać odpowiednie dochody Skarbu Koronnego [„Do okopów”, AGAD, WE 862, k. 1–4v].

W pierwszej kolejności wały wzniesione zostały na lewym brzegu Wisły. Na północy i zachodzie objęły Żoliborz wraz z koszarami Gwardii Pieszej Koronnej, na południu Solec, Ujazdów, Belweder, folwark Koszyki i Łazienki [Szymkiewicz 1959, s. 53–60]. W 1775 r. marszałek wielki koronny domagał się wzmocnienia okopów również wokół Pragi, ponieważ bez tego trudno było zadbać o bezpieczeństwo publiczne w Warszawie, jak dowodził: „Praga i Wisła każdemu wolne wejście do Warszawy sprawuje” [„Nota z remonstracją Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Lubomirskiego...” 1775, AGAD, WE 863, k. 13]. W kolejnych latach umocnienia wzniesiono na prawym brzegu Wisły, otoczono nimi obie Pragi – Biskupią i Magnacką oraz Skaryszew i Gołędzinów. Wjazd na obszar miasta miał odbywać się tylko w czterech wyznaczonych miejscach, poprzez cztery roгатki [Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego... 1784].

Według szacunków podanych przez marszałka wielkiego koronnego koszt utrzymania wałów wynosił 56 000 złotych i wymagał 1800 żołnierzy do ich pilnowania. Formułowane były też postulaty, aby wały ziemne zastąpić murem, który w ciągu kilku lat zamknąłby obszar Warszawy i Pragi. Brak ustawowego funduszu na utrzymanie wałów sprawił, że w rzeczywistości nie spełniły one w pełni swojej roli [„Do okopów”, AGAD, WE 862, k. 2v–3].

Usypanie wałów miało istotne znaczenie dla zintegrowania warszawskiego obszaru osadniczego. Podobnie jak wcześniejsze tzw. wały Zygmunto-wskie z lat 1621–1624 i tzw. wały Kazimierzowskie z lat 1659–1673, okopy wzniesione w 1770 r. znacznie poszerzyły terytorium miejskie. W przeciwieństwie do działań podjętych w Wilnie i Lublinie, gdzie wały ziemne usypane zostały jedynie wycinkowo, w Warszawie obwarowany został cały obszar osadniczy [Zielińska 1987, s. 83]. Z dokumentów marszałkowskich wynika, że dostrzegano zbytnią rozległość Warszawy, w związku z tym powstawały projekty tworzenia barier, aby powstrzymać dalszy rozwój terytorialny miasta. Wały usypane w 1770 r. wyznaczyły granicę rozwoju przestrzennego miasta do początku XX w. Ich przebieg ukazany został na mapie autorstwa Antoniego Hiża i Hieronima Jędrzejowskiego z 1771 r. Jak zauważyli Henryk Bartszewicz i Agnieszka Bartoszewicz, nie zaznaczono na niej granic jurydyk, co zapewne było przejawem dążenia do ujednoczenia administracyjno-prawnego całego tego obszaru [Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. 2012, s. 56] (ryc. 1).

Wprowadzenie numeracji porządkowej działek

Istotny z punktu widzenia kontynuowania procesu porządkowania i scalania terytorium Warszawy był rok 1784. W związku ze zwołaniem sejmu do Grodna aktywną działalność podjęli członkowie magistratu Starej Warszawy. Urząd prezydenta sprawował

wówczas Wojciech Lobert, a wójta Jakub Maraszewski. Na delegatów miejskich na Sejm wybrani zostali Jędrzej Rafałowicz, Jan Dekert, Antoni Campioni, Stanisław Rafałowicz i pisarz radziecki Michał Świniarski [„Publicae consultationes in praetorio...”, AGAD, WE 7, k. 26]. Jak donosił autor gazetki pisanej, głównym postulatem mieszczan było ujednoczenie jurysdykcji w obrębie całej warszawskiej aglomeracji miejskiej. Według panujących wówczas opinii było to korzystne z punktu widzenia miasta, ale jednocześnie niekorzystne dla właścicieli nieruchomości ze stanu szlacheckiego, ponieważ musieliby poddać się pod władzę magistratu miejskiego [„Z Warszawy die 6 Novembris 1784”]. O tym, że działania podjęte przez magistrat Starej Warszawy nie zostały przychylnie przyjęte w niektórych kręgach świadczyć może pamflet na Michała Świniarskiego krążący po mieście [„Publicae consultationes in praetorio...”, AGAD, WE 7, k. 35].

Nie mniej ważna była zmiana na stanowisku marszałka wielkiego koronnego. Urząd ten w 1783 r. objął dotychczasowy marszałek nadworny litewski Michał Jerzy Mniszech [Rosner 1976, s. 480–484]. Podobnie jak jego poprzednicy, wydał szereg zarządzeń dotyczących organizacji przestrzeni miejskiej. Uniwersał w sprawie porządku w mieście dotyczył dbania o czystość ulic, ale także nakazywał rzemieślnikom niektórych specjalności (garbarzom, piwowarom, kowalom, kotlarzom, mydlarzom) przenieść działalność z centrum miasta na jego przedmieścia [„Z Warszawy die 6 Martii 1784”]. W uniwersale dotyczącym oświetlenia miasta, wyszczególniono dokładnie gdzie i w jakiej liczbie zawisnąć miały lampy [*Manifest mieszczący przepisy tyżące się oświecania latarniami* Warszawa 1784]. W tym też roku marszałek wielki koronny zarządził podział miasta na osiem kwater, aby ronty i patrole nocne co godzinę mogły kontrolować każdą ulicę [„Z Warszawy die 12 Ianuarii 1784”]. Wśród tych inicjatyw reformatorskich na uwagę zasługuje decyzja o ponownym wymierzeniu działek miejskich na obszarze warszawskiego zespołu osadniczego. Informacja o tym wywołała pewne poruszenie i dociekanie o to, jaki był cel tej akcji. Jak przypuszczał autor gazetki rękopiśmiennej miało to związek z planami przygotowania nowej mapy Warszawy [„Z Warszawy die 1 Maii 1784”].

W 1784 r. podjęta została przez króla Stanisława Augusta i Radę Nieustającą inicjatywa zwolnienia właścicieli nieruchomości na terenie warszawskiego zespołu miejskiego z obowiązku udzielania kwater wojskowych. Pierwsza próba realizacji tego zamierzenia została przeprowadzona już w 1774 r., gdy magistrat Starej Warszawy zwrócił się do marszałka wielkiego koronnego z supliką, aby ten uzyskał zgodę na wystawienie koszar i równe rozłożenie związanych z tym kosztów między obywateli i mieszkańców miasta, i aby mieszczanie nie byli zbyt obciążeni w stosunku do przedstawicieli innych stanów. Spotkało się to z przychylnością króla Stanisława Augusta, który przy „pilnej i zwykłej sercu naszemu ojcowskiej staranności” zobowiązał się zadbać o dobro miasta. W tym okresie w mieście stacjonowało wojsko rosyjskie, zakwaterowane na Pradze. Natomiast Garnizon Warszawski, który według konstytucji z 1775 r. miał liczyć 3000 żołnierzy, stacjonował na lewym brzegu Wisły [„Do interesu kwater oficerskich”, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne 864, k. 65v; Cholewiński 2022].

W 1776 r. z kancelarii koronnej wyszedł reskrypt podpisany przez króla, na mocy którego powołana została Komisja Kwaternicza, która miała zebrać od mieszkańców miasta składkę na budowę koszar wojskowych [„Liber consultationum publicarum... (1771–1778)”, AGAD, WE 542, k. 85–86v]. Zgodnie z rezolucją króla z 1777 r. składkę ową mieli wносить wszyscy mający posesję na gruntach miejskich. Jednocześnie wezwano „inne pod różnymi nazwiskami jurysdykcje, ogólność okręgu miasta składające” z tytułu „sprawiedliwości i dobrego obywatelstwa” i uwolnienia się od kwater wojskowych do wpłacania składek [„Do interesu kwater oficerskich”, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne 864, k. 66].

Działania Komisji Kwaternicznej nie były wystarczająco skuteczne. Na tle jej działalności dochodziło do tarć między Starą i Nową Warszawą, ponieważ oba miasta starały się zminimalizować nakładane na nie obciążenia podatkowe. Nie była w stanie wyegzekwować opłacania składki przez właścicieli nieruchomości ze stanu szlacheckiego i duchownego [„Protokół Komisji Jego Królewskiej Mości... 1784”, AGAD, AKP 326, s. 2–3, dalej jako „Protokół”]. Wywołało to zresztą dyskusję nad podstawą prawną nałożenia podatków na nieruchomości szlacheckie. Według jednej z opinii decyzje Komisji Kwaternicznej były niesprawiedliwe, ponieważ „Obywatel dom sobie wystawił częścią z ambicji przyozdobienia stołecznego miasta swojej ojczyzny, częścią dla innych potrzeb, to jest dla snadniejszej edukacji dzieci, dla spokojniejszego i razem wygodniejszego swej starości życia, dla większej sposobności naradzenia się z doktorami w późniejszym swym, a przeto i słabszym wieku, częścią dla innego chwalebego celu osiadłszy w Warszawie żadnych z niej nie zbiera pożytków, ale tysiące z włości swojej między kupców, rzemieślników, rzeźników, szynkarzów wydając, czyni dobrodziejstwo miastu”. Za nieuzasadnione uznawał więc, aby „z domu próżno stojącego, lub przez siebie tylko zamieszkanego” właściciel nieruchomości oprócz podatku Rzeczypospolitej, czynszu z gruntu, brukowego, kosztów utrzymania domu, był zmuszany do opłacania dodatkowo, jak określono „pobocznych składek” [Uwagi względem podatków od Komisji Kwaternicznej..., AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne, 865, k. 15v].

W październiku 1783 r. król poinformował Radę Nieustającą o chęci odwołania reskryptu wydanego na tę komisję, z uwagi na liczne skargi dotyczące jej działalności, i wskazał na konieczność wypracowania nowego rozwiązania. Projekt nowej komisji przygotował Michał Jerzy Mniszech, który jako marszałek wielki koronny przewodniczył Departamentowi Policji Rady Nieustającej [„Protokół potoczny Rady Nieustającej...”, AGAD, tzw. Metryka Litewska 47, s. 506–507].

W efekcie tych działań w 1784 r. reskryptem króla Stanisława Augusta, i zgodnie z rezolucją Rady Nieustającej z 7 listopada 1783 r., powołana została Komisja Jego Królewskiej Mości do egzekucji środków uwalniających miasto Warszawę od kwater, po 1785 r. zwana Komisją Lokacyjną. Na jej przewodniczącego powołany został bliski współpracownik króla Stanisława Augusta Maciej Garnysz biskup chełmski. W jej skład weszli także: Bazyl Walicki wojewoda rawski, Kazimierz Raczyński marszałek nadworny koronny, podkomorzy warszawski Walenty Sobolewski, chorąży warszawski Feliks Górski, eksstarosta

gnieźniński Franciszek Salezy Miaskowski, Jerzy Białopiotrowicz pisarz Departamentu Wojskowego Litewskiego oraz Wincenty Kozłowski sekretarz Departamentu Policji, któremu powierzono funkcję pisarza Komisji [„Protokół”, s. 2–3]. W grudniu tego roku komisarzem król mianował również Augusta Sułkowskiego [„Protokół”, s. 309].

Zadaniem Komisji było oszacowanie kosztów budowy koszar wojskowych dla garnizonu warszawskiego oraz określenie, w jakiej proporcji i jakim sposobem zgromadzić fundusze na ten cel. Planowano utworzyć cztery zespoły koszarowe, które miały być rozlokowane w różnych częściach miasta [Mączyński 2019, s. 608]. Wiązało się to koniecznością zebrania niezbędnych funduszy na rozbudowę i dostosowanie istniejących budynków na potrzeby wojska. Żołnierze Gwardii Konnej Koronnej mieli zostać rozmieszczeni w Koszarach Wielopolskich¹⁰, Gwardia Piesza Koronna w Koszarach Żoliborskich¹¹. W koszarach, które miały powstać na terenie Zamku Ujazdowskiego ofiarowanego na ten cel przez króla, miała stacjonować Gwardia Piesza Litewska [„Protokół”, s. 12]. Nowy, wzniesiony od podstaw kompleks budynków, według projektu Stanisława Zawadzkiego architekta wojsk koronnych, przeznaczono na koszary Artylerii Koronnej [Mączyński 2019, s. 609–614].

Zgodnie z rezolucją króla i Rady Nieustającej wydanej 7 listopada 1783 r., która wyjaśniała prawo o kwaterach żołnierskich we wszystkich miastach królewskich, zarówno szlachta, jak i duchowni, z tytułu posiadania posesji w mieście, zostali zobowiązani do ponoszenia opłat na równi z mieszczanami [„Protokół Oryginalny Ekspedycji publicznych Rady Nieustającej... 1783–1784 roku”, AGAD, tzw. Metryka Litewska 50, k. 266]. Oznaczało to, że składką na koszary dla wojska zostali obciążeni wszyscy właściciele nieruchomości, niezależnie od przynależności stanowej, na terenie całego warszawskiego zespołu osadniczego [„Protokół”, s. 145]. Z opłaty zwolniono jedynie szkoły publiczne wydziałowe, klasztory oraz właściciele pustych placów, które nie przynosiły dochodu [„Protokół”, s. 176].

W celu określenia procedury zbierania składki na zakwaterowanie wojska podjęte zostały rozmowy z delegatami wyznaczonymi przez magistrat Starej Warszawy. Władze miasta zostały zobowiązane do wyznaczenia osób, godnych zaufania, do zbierania składki od osób mających nieruchomości na terenie miasta. W związku ze zwłoką władz staromiejskich w wyznaczeniu egzekutorów podatku, Komisja wystosowała kolejną notę z wezwaniem dotyczącym wyznaczenia poborców i kwatermistrzów. Wówczas magistrat wskazał ławników Filipa Championiego i Józefa Rzempołuskiego jako egzekutorów podatku, a Wacława Karrera i Floriana Marcinkowskiego jako kwatermistrzów. Zastrzegł przy tym, że Ratusz Starej Warszawy będzie miejscem egzekucji podatku [„Protokół”, s. 37 – 42]. Podobne trudności pojawiły się przy wyznaczeniu kwatermistrza przez Nową Warszawę. Ostatecznie został nim gminny Jan Morani [„Protokół”, s. 99].

¹⁰ Koszary Wielopolskie, zwane też Koszarami Mirowskimi powstały w latach 1730–1732 [Szwankowski 1963, s. 124].

¹¹ Koszary, w których stacjonował Regiment Gwardii Pieszej Koronnej, zbudowano w okresie saskim [Mączyński 2019, s. 617].

Odwołując się do reskryptu królewskiego i opinii wyrażonej przez Radę Nieustającą w listopadzie 1783 r. nowo powołana Komisja wystąpiła do marszałka wielkiego koronnego w sprawie ułożenia taryfy miasta Warszawy, bez której niemożliwe byłoby zrealizowanie postawionego przed nią zadania. Jak zostało to ujęte: „ażeby dla ułatwienia exekucyi wyż wspomnianej rezolucyi Nayaśniejszego Pana, za zdaniem Rady Nieustającej taryfę urzędową wszelkich bez excepcyi domów w mieście i przedmieściach Warszawy sporządzić i też domy numerami oznaczyć, z władzy urzędu swego nakazał” [„Protokół”, s. 26].

W marcu 1784 r. Sąd Komisji Brukowej Jego Królewskiej Mości zdecydował o przygotowaniu nowego pomiaru wszystkich gruntów i nieruchomości znajdujących się w Starej i Nowej Warszawie oraz na ich przedmieściach, a także na terenie jurydyk królewskich, duchownych i szlacheckich. Uwzględnione miały być także ulice, które zostały już wybrukowane kosztem władz jurydyk lub ich mieszkańców. Celem pomiaru było to, aby każdy właściciel nieruchomości opłacał podatek łokciowy, który był przeznaczony na różnego rodzaju potrzeby publiczne [„Taryfa łokciowego miasta obojga Warszawy (1784)”, AGAD, WE 29a, dalej jako Taryfa łokciowego 1784].

Nowym rozwiązaniem wprowadzonym przy okazji opracowywania kolejnej taryfy podatku łokciowego była numeracja porządkowa działek. Według zarządzenia Komisji Brukowej instygatorzy mieli za zadanie, aby „nad bramami lub drzwiami Zamku, ratuszów, pałaców, kamienic, domów i dworków, żadnej posesji nie opuszczając ani wyłączając liczby farbą czarną ... odmalować” [Taryfa łokciowego 1784, k. 1]. Numerowanie domów miało na celu utrzymanie dobrego porządku i miało zapewnić większą kontrolę nad osobami zamieszkującymi poszczególne posesje.

Procedura numerowania domów spotkała się ze sprzeciwem mieszkańców miast¹², m.in. w Genewie odbierana była jako „inkwizycja” [Cicchini 2012, s. 621]. Podobnie i wśród warszawskich właścicieli nieruchomości sprzeciw wzbudziło oznaczenie budynku numerem porządkowym. Świadczyć może o tym obwieszczenie wydane przez marszałka wielkiego koronnego Michała Jerzego Mniszcha w 1785 r., w którym zobowiązano właścicieli pałaców, domów, kamienic i dworków do dbania o czytelność numeracji nadanej nieruchomości i nieusuwania jej pod groźbą kary grzywny. Zalecano, aby numeracja była odnawiana w przypadku remontowania budynku, a w przypadku domów drewnianych umieszczana na specjalnej tabliczce [„Obwieszczenia i obwołania marszałkowskie (1783–1793)”, AGAD, WE 860, k. 31].

Efektom zarządzenia Komisji Brukowej był pierwszy spis działek przygotowany na podstawie ich numeracji. Taryfa podatku łokciowego z 1784 r. pozostała w formie rękopiśmiennej. Wynika z niej, że procedurą nadania numeru porządkowego objęto działki

¹² Jeden z przykładów oporu przeciwko wprowadzeniu numeracji domów miał miejsce w czeskim mieście Litomyšl, gdy w nocy 3 grudnia 1770 r., zniszczone zostały numery, które właśnie zostały namalowane na ścianach 14 domów. Podobne przypadki odnotowane zostały na Morawach i na Węgrzech [por. Rose-Redwood, Tantner 2012, s. 609].

na obszarze lewobrzeżnej części warszawskiego zespołu miejskiego¹³. Uwzględnione zostały wszystkie działki – zarówno te zabudowane, jak i puste place – należące zarówno do osób prywatnych, jak do króla i Rzeczypospolitej, miasta oraz cechów rzemieślniczych¹⁴. W taryfie podatku łokciowego zarejestrowano 3041 działek.

W przeciwieństwie do wcześniejszych taryf podatkowych, które rozpoczynały się od Ratusza Starej Warszawy, w tej na pierwszym miejscu wymieniony został Zamek Królewski, któremu przyporządkowany został numer 1. Następnie numeracją objęto kolejne ulice w obrębie warszawskiego zespołu miejskiego¹⁵. W pierwszej kolejności, numery porządkowe otrzymały działki położone przy ul. Świętojańskiej, Rynku Starej Warszawy i przy kolejnych jej ulicach, następnie posesje znajdujące się przy Rynku i ulicach Nowej Warszawy oraz te zlokalizowane na przedmieściach Starej Warszawy. W następnej kolejności numeracją porządkową objęto działki znajdujące się na obszarze Leszna, Wielopola, Grzybowa, Bielina i Ujazdowa oraz na terenie jurydyk znajdujących się na zachód i północ od Nowej Warszawy, jak jurydyka Nowolipki i Szymanowska. Na końcu ponumerowano działki na ulicach Aleksandrii, Stanisławowa, Mariensztatu oraz Solca. Tym samym w Warszawie nawiązano do tzw. systemu numeracji ciągłej, który polegał na numerowaniu domów ulica po ulicy, najpierw po jednej stronie ulicy, a następnie kontynuowano nadawanie numerów budynkom po jej drugiej stronie. W taryfie podatku łokciowego w przypadku każdej kolejnej ulicy zaznaczony został ten podział poprzez adnotację „druga strona ulicy”¹⁶.

Taryfa podatku łokciowego opracowana przez Komisję Brukową stała się podstawą działalności Komisji do spraw kwater wojskowych. Jej członkowie zdecydowali, że: „co się tycze possessyi po za okopy, lubo te w nowey taryffie Jurysdykcyi Marszałkowskiewy nie są numerowane, gdy jednak należą do przedmieściów tej stolicy, i dotąd zawsze ponosiły kwaterunek przeto w terażniejszej taryffie składki na koszary pod numerami po numerach marszałkowskich następującemi umieszczone być mają” [„Protokół”, s. 176–177]. W efekcie w taryfie dotyczącej składki na koszary dodana została numeracja działek do numeru 3140. Uwzględniono tym samym ulice Sielecka, Belwederska, Wolska, Jerozolimską, Karową, Młynarską i Marymoncką. Taryfa składek na koszary ukazała się w druku, aby

¹³ Na obszarze Pragi wprowadzona została odrębna numeracja porządkowa działek, według której w 1792 r. przygotowano spis mieszkańców. „Spis domów i ludności Pragi (1792)”, AGAD, WE 745.

¹⁴ W Genewie budynki publiczne, takie jak ratusz, kościoły, rezydencje dyplomatów, posterunki strażnicze, zostały zwolnione z numeracji [Cicchini 2012, s. 619].

¹⁵ W poszczególnych miastach europejskich zastosowano różne systemy numeracji posesji, według ulic (Paryż), bloków zabudowy (Madryt, Mannheim), w obrębie dzielnic, z których każda symbolizowana była literą umieszczaną przed numerem domu (Moguncja, Augsburg, Norymberga). W Warszawie wprowadzono rozwiązanie zbliżone do metody numeracji obowiązującej w miastach monarchii Habsburgów [Tantner 2007, s. 25; 2009, s. 18–21].

¹⁶ Na przełomie XVIII i XIX w. w miastach amerykańskich zastosowano system numeracji parzysto-nieparzysty, według którego jedna strona ulicy miała numery parzyste, a druga strona nieparzyste [Rose-Redwood 2008, s. 300].

zapewnić transparentność zbierania tego podatku [*Taryffa Miasta Warszawy do składki na koszary... 1784*, AGAD, Zbiór Popielów 325, k. s. 13–56, dalej jako Taryfa na koszary 1784].

Warto podkreślić, że obie taryfy dokumentują stan rozwoju przestrzennego Warszawy w 1784 r. oraz wskazują na intencje i zamiary, jakie przyświecały projektodawcom i realizatorom przedsięwzięcia związanego z wprowadzeniem numeracji działek. Znamienna jest rezygnacja z oznaczania podziałów administracyjno-prawnych występujących na obszarze warszawskiej aglomeracji miejskiej. W taryfie podatku łokciowego odnotowano działki należące do jurydyk Leszna i Bielina. W przypadku niektórych działek oznaczono je jako własność Starej Warszawy, jurydyki ordynackiej, jurydyki łomackiej lub jako grunt należący do księży dominikanów. Przygotowując taryfę podatku na koszary całkowicie to pominięto.

Wraz z nadawaniem numeracji kolejnym działkom prowadzone były działania mające poprawić komunikację w mieście. Rewizorzy nakazywali dostosowanie zasięgu nieruchomości do linii zabudowy przy danej ulicy, rozebranie lub przesunięcie parkanu. W taryfie zapisano m.in. informację o fragmencie ul. Wielkiej zalanej wodą [Taryfa łokciowego 1784, k. 112], a także o braku połączenia z innymi ulicami publicznymi zabudowań Koszar Mirowskich [Taryfa łokciowego 1784, k. 61]. W 1784 r. uregulowany został przebieg poszczególnych ulic na terenie objętym spisem, a także uporządkowane zostało ich nazewnictwo. Zagadnienie to było w polu zainteresowania warszawskiej Komisji Dobrego Porządku, która od 1770 r. zaczęła urzędowo zatwierdzać nazwy ulic [Wyrobisz 1999, s. 511]. W taryfie podatku łokciowego wymieniono 222 nazwy ulic, a w taryfie dotyczącej kwater wojskowych podano ich 197 [Szymkiewicz 1959, s. 66]. W ramach realizowanych działań wytyczono i nadano nazwy nowym ulicom, które miały usprawnić przemieszczanie się po mieście. Były to następujące ulice: Koszyki, Kręta, Kokosza, Mularska, Prosta.

W taryfie podatku łokciowego z 1784 r. przy poszczególnych ulicach określono wysokość taksy, według której wyliczana była wysokość podatku. Pozwala to na pewną orientację w ówczesnym wartościowaniu przestrzeni miejskiej. Z opłaty zwolnieni byli właściciele nieruchomości, które znajdowały się przy ulicach wybrukowanych, jak określono „kosztem obywateli”. Na tej podstawie podatku łokciowego nie płacili właściciele posesji na obszarze Leszna. Obciążeni byli jedynie kosztami za wodę spuszczaną do kanału publicznego oraz kwotą 200 złotych z przeznaczeniem na magazyn karowy. Z opłaty zwolnieni byli także właściciele posesji przy Koszarach Mirowskich, na ul. Zatyłki zaliczanej do Wielopola, a także przy ul. Skórzanej, Gnojowej i częściowo Krochmalnej. Podatku nie wnosili także właściciele nieruchomości znajdujących się w granicach Bielina, Ujazdowa, Nowolipek i Solca. W przypadku ulic Dominikańskiej i Krętej oraz Furmańskiej podana została adnotacja o „bruku prywatnym”. Podobnie było w przypadku Mariensztatu oraz Stanisławowa.

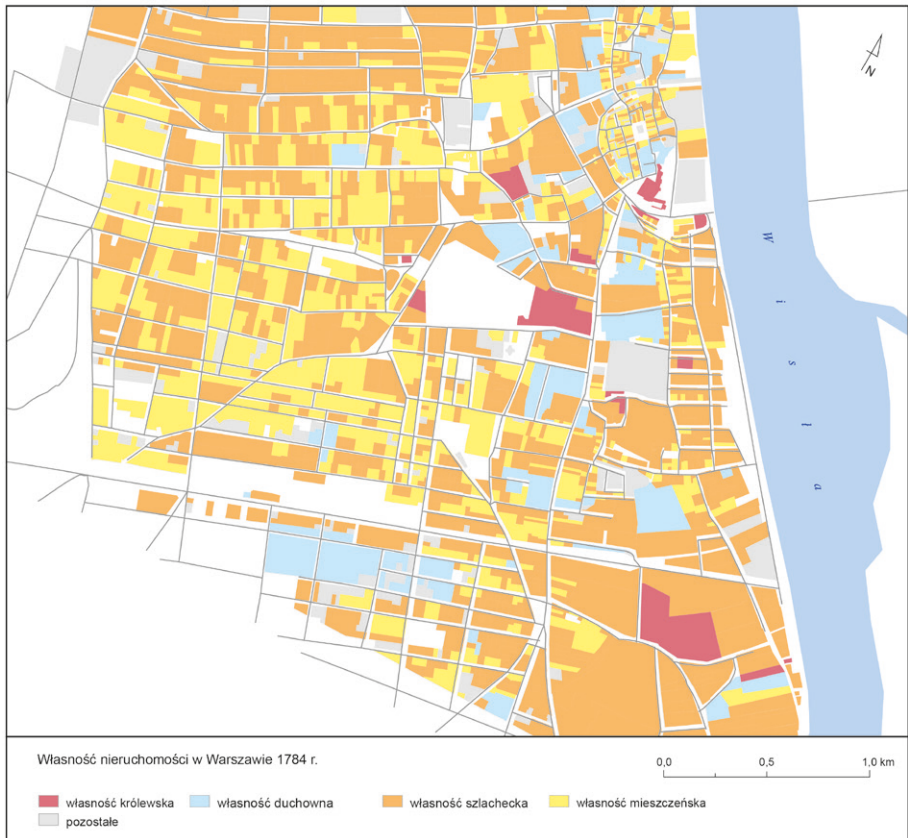
W taryfie podatku łokciowego wyróżniono następujące typy zabudowy: pałac, pałacyk, dwór, dworek, dom, kamienica i kamieniczka, chałupa, oficyna. Odnotowano w niej informację o 48 pustych, niezabudowanych placach. Uwzględniono także znajdujące

się na terenie warszawskiej aglomeracji miejskiej obiekty gospodarcze: 66 browarów, 34 cegielnie, 9 młynów, 2 garbarnie oraz 11 kuźni. Wysokość podatku łokciowego uzależniona została również od liczby sklepów znajdujących się w budynku. Łącznie w taryfie zarejestrowano ich 869. Analiza ich lokalizacji wskazuje obszary miasta, na których koncentrowało się życie handlowe miasta. Przy Rynku Starej Warszawy odnotowano 45 sklepów, zaś 56 przy Rynku Nowej Warszawy, natomiast przy Krakowskim Przedmieściu zarejestrowano ich 131. W większości nieruchomości znajdowało się od 1 do 3 sklepów. W przypadku 25 z nich ich liczba wynosiła między 4 a 12. W Ratuszu Starej Warszawy funkcjonowało 37 sklepów, a w pałacu zw. Pocijowski zarejestrowano ich 12. Działalność handlowa prowadzona była także w kamienicach znajdujących się przy Zamku Królewskim, w których zarejestrowano 8 sklepów.

Warto zwrócić uwagę, że w obu taryfach podatkowych przygotowanych w 1784 r. przed imieniem i nazwiskiem właściciela nieruchomości zastosowane zostały predykaty. Pozwalają one ustalić nie tylko przynależność stanową konkretnej osoby, ale wskazują także na jej pozycję w ramach stanu. Predykaty użyte w źródłach warszawskich były podobne do tych stosowanych w dokumentach wytwarzanych w innych ośrodkach miejskich Rzeczypospolitej [Miodunka 2021, s. 115]. W spisie podatku łokciowego były one następujące: jaśnie wielmożny, jaśnie oświecony, wielmożny, szlachetny, urodzony, sławetny i pan. Mniej jasne predykaty zastosowano w drugim spisie, wprowadzono skróty: jw. (jaśnie wielmożny), w. (wielmożny), ur. (urodzony), s. (sławetny), p. (pan). Szczególnie dwa ostatnie wzbudzają wątpliwości. Z jednej strony zniesiono rozróżnienie na szlachetnych i sławetnych, a z porównania obu taryf wynika, że skrót s. odnoszony był zarówno do mieszczan, jak i do szlachty. Zdecydowanie częściej operowano skrótem p. (pan), który stosowany był zarówno do osób ze stanu szlacheckiego, jak i mieszczańskiego¹⁷. Ta nieprecyzyjność predykatów występujących w obu spisach stanowi utrudnienie w badaniu podziałów stanowych występujących wśród mieszkańców Warszawy. Choć należy podkreślić, że dotyczy to głównie mieszczan i uboższej szlachty. Identyfikacja magnatów i zamożnej szlachty, jako właścicieli nieruchomości zlokalizowanych w granicach warszawskiej aglomeracji miejskiej, nie sprawia większych trudności.

Bazując na predykatkach występujących w obu spisach podatkowych z 1784 r. można scharakteryzować strukturę własności nieruchomości na obszarze objętym rejestracją (ryc. 2). Na podstawie analizy spisu podatku łokciowego można stwierdzić, że ok. 47,4% nieruchomości znajdowało się w rękach właścicieli szlacheckich, a właścicielami ok. 46% nieruchomości byli mieszczanie. Instytucje kościelne posiadały 4,6% posesji znajdujących się w obrębie warszawskiego zespołu miejskiego. Zaś 1% nieruchomości był własnością królewską, zarówno króla Stanisława Augusta, jak też Elektora Saskiego. Do kategorii inne zaliczone zostały obiekty należące do cechów rzemieślniczych, konfraterni kupieckiej, archikonfraterni literackiej, bractwa św. Benona.

¹⁷ Predykat pan (p.) występował także w źródłach krakowskich [Kaźmierczyk 2024, s. 152].

Ryc. 2. Własność nieruchomości w Warszawie w 1784 r.

Źródło: opracowanie własne

Wnioski

W opinii Reubena Rose-Redwooda i Antona Tantnera [2012, s. 610] numer domu stanowi nie tylko przypis do historii komunikacji pocztowej, ale jest dowodem świadomie prowadzonej polityki rządowej. To rozwiązanie służyć miało realizacji szerokiego spektrum zadań politycznych, od poboru wojskowego i kwaterowania żołnierzy po przeprowadzanie spisów ludności i nadzorowanie populacji miejskich. Z tego względu przestrzenna praktyka numeracji domów może być postrzegana jako „technologia polityczna” w myśl koncepcji formułowanych przez Michela Foucault.

Wprowadzenie w 1784 r. numeracji porządkowej działek na obszarze warszawskiej aglomeracji miejskiej świadczy, że inicjatywy podejmowane w Warszawie wpisywały się w ogólnoeuropejski, oświeceniowy nurt modernizowania ośrodków miejskich. Zasadniczy cel tych działań był tożsamy, mianowicie, ułatwić poborcom

podatkowym dotarciu do wszystkich osób zobowiązanych do uiszczania określonych świadczeń na rzecz społeczności miejskiej.

Przyjęcie tego rozwiązania było istotnym kolejnym etapem, po wzniesieniu wałów Lubomirskiego w 1770 r., na drodze scalania warszawskiego zespołu osadniczego i przekształcania go w jednolity ośrodek miejski [Gomulicki 1900, s. 149]. Nie bez znaczenia był fakt, że ta inicjatywa została wprowadzona odgórnie przez Komisję Brukową kierowaną przez marszałka wielkiego koronnego. Jedynie tą drogą możliwe było objęcie obowiązkiem podatkowym szlacheckich i duchownych właścicieli nieruchomości znajdujących się na terenie miasta. Postulat równego rozłożenia obciążeń podatkowych na wszystkich właścicieli nieruchomości zgłaszany był przez magistrat Starej Warszawy od drugiej połowy XVII w. W praktyce przez długi czas był on trudny do zrealizowania. Inicjatywa i zastosowana procedura wprowadzenia numeracji działek wskazuje na pozycję miejskich władz samorządowych. Miały one jedynie głos doradczy, a nie decydujący. Miasto włączane było w hierarchicznie budowaną strukturę administracyjną. W kolejnych latach rozwiązania wprowadzone w Warszawie zostały zastosowane w innych miastach królewskich. W Poznaniu numerację porządkową działek wprowadzono w 1787 r., w Krakowie i Lublinie w 1792 r. [Zielińska 1987, s. 84].

Konsekwencją przeprowadzenia numeracji działek w 1784 r. było uporządkowanie stosunków własnościowych na obszarze całego warszawskiego zespołu osadniczego [Żaryn 1972, s. 34]. I warto wskazać na jeszcze jeden aspekt. Marco Cicchini [2012, s. 621] podkreślił, że nadanie numeracji każdej nieruchomości zmieniało w istotny sposób postrzeganie podziałów społecznych istniejących w przestrzeni miejskiej. Zastosowanie anonimowych znaków numerycznych w miejsce tradycyjnych identyfikacji, które zazwyczaj wiązały się z nazwiskiem właściciela nieruchomości, sytuowało na równej pozycji mieszkańców miasta niezależnie od ich statusu i pozycji społecznej. Wszyscy, bez wyjątku, zostali podporządkowani nowym regulacjom prawnym.

Oznaczenie każdego budynku w mieście numerem porządkowym zdecydowanie ułatwiało orientację w przestrzeni miejskiej Warszawy i pozwalało na szybsze odnalezienie właściwego adresu. Sposób realizacji tej inicjatywy nie był doskonały, jak wspominał o tym Tadeusz Podlecki redaktor „Przewodnika Warszawskiego”: „[...] nie łatwo trafiliby wedle tych Numerow, nie ciągiem po sobie idących, ale przeskakiwanych z mieysc na mieysca dużo między sobą odległych [...]”. Z tego względu na łamach wydawanego przez siebie czasopisma zamieścił wykaz ulic wraz z numerami porządkowymi [Przewodnik Warszawski Przeprowadzający... 1788, s. 1–2] (ryc. 3). Mimo to, system numeracji porządkowej działek znalazł niemal od razu zastosowanie w praktyce administracyjnej, m.in. został wykorzystany do przygotowywania kolejnych taryf podatkowych i spisów ludności miasta w latach 90. XVIII w. i w kolejnym stuleciu. W 1788 r. stanowił podstawę do sporządzenia spisu kwater senatorów i posłów, którzy uczestniczyli w obradach Sejmu Wielkiego, sprzyjał też rozwojowi warszawskiego rynku nieruchomości. Dopiero w 1873 r. zdecydowano o wprowadzeniu, obok numerów porządkowych określanych jako hipoteczne, numerów policyjnych [Taryfa domów miasta Warszawy... 1873].

Materiały źródłowe

Literatura

- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2012, *Obraz kartograficzny terytoriów przedmiejskich Warszawy w XVII–XVIII wieku*, Rocznik Warszawski, 37, s. 41–92.
- Bartoszewicz H., 2010, *Projekty urbanistyczne i plany regulacyjne miast mazowieckich XVII–XIX wieku*, Rocznik Mazowiecki, 22, s. 33–58.
- Berdecka A., 1961, *Ożywienie gospodarcze i reformy okresu oświecenia 1730–1794* [w:] O. Puciaty, H. Szwanowska, E. Szwanowski, S. Żaryn (red.), *Szkice Nowomiejskie*, ARKADY, Warszawa, s. 82–106.
- Berdecka A., Rutkowska J., Sucheni-Grabowska A., Szwanowska H., 1963, *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770*, Materiały do Dziejów Miast Polskich, PWN, Warszawa, s. 290–385.
- Berdecka A., Turnau I., 1969, *Życie codzienne w Warszawie okresu Oświecenia*, PIW, Warszawa.
- Bieniarzówna J., 1951, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (Nowe dążenia ekonomiczne)*, Przegląd Historyczny, 42, s. 304–330.
- Biernacka-Gruszecka J., 1975, *Władze jurydyki Grzybów (1650–1791)* [w:] J. Kowecki (red.), *Warszawa XVIII wieku*, 22, 3, PWN, Warszawa, s. 191–211.
- Blumreiter H., 2005, *Die Düsseldorfer Polizeiverordnung von 1858: die alten und neuen Hausnummern; mit einer Einführung in die Entstehung der Hausnumerierung im ausgehenden 18. und beginnenden 19. Jahrhundert*, Stadtarchiv, Düsseldorf.
- Bogucka M., 1996, *Między miastem rezydencjonalnym a stolicą. Warszawa w wiekach XVI–XVIII*, Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 59, s. 29–36.
- Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., Tomkiewicz W., Zahorski A., pod red. S. Kieniewicz, 1984, *Warszawa w latach 1526–1795*, PWN, Warszawa.
- Cholewiński Ł., 2022, *Na straży króla i miasta. Koronne Regimenty Gwardii w latach 1775–1794*, cz. 1: *Organizacja Jednostek w latach 1775–1792*, Kronika Zamkowa, 75, s. 195–215.
- Cicchini M., 2012, *A new ‘inquisition’? Police reform, urban transparency and house numbering in eighteenth-century Geneva*, Urban History, 39, 4, s. 614–623.
- Dygdała J., 2015, *Wcześniej niż Komisja Brukowa? Próby uporządkowania Warszawy w latach trzydziestych XVIII wieku*, Almanach Warszawy, 9, s. 129–171.
- Frejlich K., 2022, *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydycie i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Garrioch D., 1994, *House names, shop signs and social organization in Western European cities, 1500–1900*, Urban History, 21, 1, s. 20–48.
- Gomulicki W., 1900, *Opowiadania o Starej Warszawie*, Drukarnia A.T. Jezierskiego, Warszawa.
- Harris R., Lewis R., 2012, *Numbers didn’t count: the streets of colonial Bombay and Calcutta*, Urban History, 39, 4, s. 639–658.
- Hof U. im, 1995, *Europa Oświecenia*, Wydawnictwo Krag, Oficyna Wydawnicza VOLUMEN, Tworzenie Europy, Warszawa.

Iwanicka-Lyra E., 1969, *Delimitacja aglomeracji wielkomiejskich w Polsce*, Prace Geograficzne, 76, IG PAN, PWN, Warszawa.

Kaźmierczyk E., 2024, *Upadła stolica. Społeczeństwo i przestrzeń Krakowa w XVIII wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.

Konarski K., 1970, *Warszawa w jej pierwszym stołecznym okresie*, Biblioteka Syrenki, PIW, Warszawa.

Kulejewska-Topolska Z., 1969, *Struktura prawna aglomeracji osadniczej Poznania od XV do końca XVIII wieku*, Instytut Historii UAM, Poznań.

Mazurkiewicz J., 1956, *Jurydyki lubelskie*, Studia nad historią państwa i prawa, 2, 5, Komitet Nauk Prawnych PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.

Mączyński R., 2019, *Nowe oblicze oświeceniowej Warszawy – gmachy koszarowe projektowane przez Stanisława Zawadzkiego*, Biuletyn Historii Sztuki, 81, 4, s. 601–626.

Miodunka P., 2021, *Spoleczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Universitas, Kraków.

Pronteau J., 1966, *Les Numérotages des maisons de Paris du XVe siècle à nos jours*, Commission des travaux historiques, recherche d'histoire municipale contemporaine, 8, Paris.

Rejman Z., 1985, *Jurydyka Leszno w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, cz. 1, Rocznik Warszawski, 18, s. 61–119.

Rejman Z., 1987, *Jurydyka Leszno w czasach Stanisława Augusta Poniatowskiego*, cz. 2, Rocznik Warszawski, 19, s. 5–42.

Rose-Redwood R.S., 2008, *Indexing the great ledger of the community: urban house numbering, city directories, and the production of spatial legibility*, Journal of Historical Geography, 34, 2, s. 286–310.

Rose-Redwood R.S., 2012, *'A regular state of beautiful confusion': governing by numbers and the contradictions of calculable space in New York City*, Urban History, 39, 4, s. 624–638.

Rose-Redwood R.S., Tantner A., 2012, *Introduction: governmentality, house numbering and the spatial history of the modern city*, Urban History, 39, 4, s. 607–613.

Rosner A., 1976, *Mniszech Michał Jerzy Wandalin h. własnego* [w:] E. Rostworowski (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, 21, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 480–484.

Samsonowicz H., Bogucka M., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Ossolineum, Wrocław.

Sawicki T., 1925, *Jurydyki i ratusze Warszawy*, Kronika Warszawy, 11, s. 2–8.

Smoleński W., 1914, *Komisja Boni Ordinis Warszawska (1765–1789)*, Wydawnictwa Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie, Warszawa.

Staszewski J., 1997, *Jak przemienić Polskę w kraj kwitnący. Szkice i studia z czasów saskich*, Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, Olsztyn.

Szwankowski E., 1963, *Ulice i place Warszawy*, PWN, Warszawa.

Szymkiewicz S., 1959, do druku przygot. B. Grochulska, E. Szwankowski, *Warszawa na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle pomiarów i spisów*, Biblioteka Historyczna im. Tadeusza Korzона, 30, PWN, Warszawa.

- Tantner A., 2007, *Die Hausnummer. Eine Geschichte von Ordnung und Unordnung*, Jonas Verlag, Marburg.
- Tantner A., 2009, *Addressing the Houses. The Introduction of House Numbering in Europe*, *Histoire & Mesure*, 24, 2, s. 7–30.
- Denis V., 2015, *The people of Paris, the police and house numbering, from the 18th century to the Empire*, *French Historical Studies*, 38, s. 83–103.
- Denis V., Milliot V., 2004, *Police et identification dans la France des Lumières*, *Genèses*, 1, 54, s. 4–27.
- Waniczkówna H., 1936, *Bieliński Franciszek h. Junosza* [w:] W. Konopczyński (red.), *Polski Słownik Biograficzny*, 2, PAU, Kraków, s. 47–50.
- Waszkiewicz J., 1972, *Jurydyka Bielino* [w:] J. Kowecki, H. Szwanowska, A. Zahorski (red.), *Warszawa XVIII wieku*, PWN, Warszawa, s. 79–147.
- Wejnert A., 1848, *Starożytności warszawskie*, 1, Drukarnia Józefa Ungera, Warszawa.
- Wittstock B., 2008, *Die Berliner Hausnummer. Von den Anfängen Ende des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart im deutschen und europäischen Kontext*, t. 1–5, Pro Business Verlag, Berlin.
- Wojtowicz J., 2017, *Miasto europejskie w epoce Oświecenia i Rewolucji francuskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Wyrobisz A., 1999, *Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury*, *Przegląd Historyczny*, 90, 4, s. 511–523.
- Zahorski A., 1959, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, PWN, Warszawa.
- Zielińska T., 1987, *Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w.*, PWN, Warszawa, Łódź.
- Żaryn S., 1972, *Trzyńście kamienic staromiejskich. Strona Dekerta*, PWN, Warszawa.

Materiały z Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD), Biblioteki Kórnickiej i inne

- „Actus commissionis Sacrae Regiae Maiestatis boni ordinis”, AGAD, Warszawa-Ekonomiczne, 1, s. 26–31.
- „Do interesu kwater oficerskich”, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne, 864, k. 65v.
- „Do interesu kwater oficerskich”, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne, 864, k. 66.
- „Do okopów”, AGAD, WE 862, k. 1–4v.
- „Do okopów”, AGAD, WE 862, k. 2v–3.
- „Dyspozycje różne względem bruków i ochędóstwa”, AGAD, WE 862, k. 11–20.
- Hiż A., Jedrzejowski H., 1771, *Delineacja Miasta Rezydencyjonalnego Jego K. Mci Warszawy Przedmieściów i Caley Okolicy z Wyrażeniem Rynków, Ulic, Kościołów, Zamku, Pałaców za Szczęśliwego Panowania Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Polskiego Pod Rządem Laski Wielkiej Koronnej Stanisława Lubomirskiego Marszałka Wielkiego Koronnego w roku MDCCCLXXI Zdziałana*, arkusze w skali 1:2112, arkusz zbiorczy w skali 1:8214, Warszawa, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. Inw. GR 830.

Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Litewskiego na rok pański 1784 podług meirydyanu warszawskiego ułożony, Warszawa 1784.

„Księga sesji i rachunków ekonomicznych Miasta Starej Warszawy”, AGAD, WE 591, k. 4–5.

Kuryer Polski, 1740 nr 191.

„Liber consultationum publicarum ordinum civilium Civitatis Antiquae Varsoviae (1771–1778)”, AGAD, WE 542, k. 85–86v.

Manifest mieszczący przepisy tyczące się oświecania latarniami, Warszawa 1784.

„Nota z remonstracją Jaśnie Wielmożnego Jego Mości Lubomirskiego marszałka wielkiego koronnego, względem utrzymania okopów warszawskich i praskich Najjaśniejszemu Królowi Jego Mości i Prześwietnej Radzie Nieustającej podana die 28 Novembris 1775 w Warszawie”, AGAD, WE 863, k. 13.

„O władzy Marszałkow Koronnych y W. Xięstwa Litewskiego”, *Volumina Legum* 1860, t. 7, fol. 467.

„Obwieszczenia i obwołania marszałkowskie (1783–1793)”, AGAD, WE 860, k. 31.

Planta Kommissyi do Wychędożenia y Reparacyi Bruków y Kanałów Miasta Starej y Nowey Warszawy *Constt: Anni 1785. naznaczoney, ex Rescriptis Nayiaśnieyszch Monarchow Polskich toties reassumowaney, y teraz agituiaćey się in Anno 1743*, AGAD, WE 862, k. 6–9v.

Prospekt Przewodnika Warszawskiego Na Prenumeratę Wychodzić Maiącego Co Tydzien W Poniedziałek Od 8 Września 1788 W Warszawie, Warszawa 1788.

„Protokół Komisji Jego Królewskiej Mości do exekucyi środków uwalniających od kwater miasto Warszawę roku 1784”, AGAD, AKP 326.

„Protokół Oryginalny Ekspedycji publicznych Rady Nieustającej z dnia 14 listopada 1783 roku do 30 kwietnia 1784 roku”, AGAD, tzw. Metryka Litewska 50, k. 266.

„Protokół potoczny Rady Nieustającej z dnia 13 maja 1783 roku do 11 listopada”, AGAD, tzw. Metryka Litewska 47, s. 506–507.

„Publicae consultationes in praetorio Civitatis Antiquae Varsaviae celebratae (1783–1792)”, AGAD, WE 7, k. 26.

„Publicae consultationes in praetorio Civitatis Antiquae Varsaviae celebratae (1783–1792)”, AGAD, WE 7, k. 35.

„Spis domów i ludności Pragi (1792)”, AGAD, WE 745.

Taryfa domów miasta Warszawy ułożona porządkiem numerów hipotecznych z oznaczeniem cyrkulów ulic i nowych numerów policyjnych, Warszawa 1873.

„Taryfa łokciowego miasta obojga Warszawy (1784)”, AGAD, WE 29a.

Uwagi względem podatków od Komisji Kwaterniczzej ułożonych i nakazanych, AGAD, Księgi Miejskie Warszawa-Ekonomiczne 865, k. 15v.

Volumina Legum, t. 5, Petersburg 1860, s. 88

Volumina Legum, t. 7, Petersburg 1860, s. 81.

Volumina Legum, t. 9, Kraków 1889, s. 215–219.

„Z Warszawy die 12 Ianuarii 1784”, Biblioteka Kórnicka, rkps. 1331, k. 4.

„Z Warszawy die 6 Martii 1784”, Biblioteka Kórnicka, rkps. 1331, k. 19.

„Z Warszawy die 1 Maii 1784”, Biblioteka Kórnicka, rkps. 1331, k. 26.

„Z Warszawy die 6 Novembris 1784”, Biblioteka Kórnicka, rkps. 1331, k. 77.

The introduction of classificatory numbering for plots of land in Warsaw in 1784 as part of the modernisation of urban space

ABSTRACT

This article addresses the issue of the introduction of classificatory numbering for plots of land in the Warsaw urban area in 1784. The initiative for this undertaking came from the Chartering Commission, convened by King Stanisław August, whose aim was to estimate costs and raise necessary funds for building barracks for the Crown Foot Guard, the Crown Horse Guard, the Lithuanian Foot Guard and the Crown Artillery. The task of assigning numbers to plots of land was carried out by the Cobblestone Commission, chaired by Grand Marshal of the Crown Michał Jerzy Mniszcz. As a result, in 1784 a handwritten schedule of the cubit tax was created, and a printed schedule of dues for barracks was published. The decision to assign numbers to plots of land in Warsaw was part of a trend in urban planning measures undertaken in Europe during the Enlightenment. On the one hand, this solution served to increase control over citizens and was intended to facilitate tax collection and conscription. On the other hand, it provided better orientation within the city, which was important for commercial activity and the operation of the real estate market.

Key words: Warsaw, 18th century, Cobblestone Commission, classificatory numbering for plots of land

Marta Kuc-Czerep, dr / PhD

Institut Historii, Polska Akademia Nauk / Institute of History, Polish Academy of Sciences

e-mail: mkuc@ihpan.edu.pl

 0000-0003-0049-834X

**MAZOWIECKIE BIURO
PLANOWANIA REGIONALNEGO
W WARSZAWIE** ©

cytacja:

Kuc-Czerep M., 2026, *Wprowadzenie numeracji porządkowej działek w Warszawie w 1784 roku jako element modernizacji przestrzeni miejskiej*, MAZOWSZE Studia Regionalne, 56, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego w Warszawie, Warszawa, s. 9–35, <https://www.doi.org/10.21858/msr.56.01>
